

Halil İbrahim HANÇABAY, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530 / 908-1136)*,
Klasik Yayınları, İstanbul, 2017, 1. Basım, 463 sayfa, ISBN 978-975-2484-10-8

Uludağ Üniversitesi'nde 2016 yılında doktora tezi olarak sunulan Halil İbrahim HANÇABAY'ın bu çalışması, kitaplaşma aşamasında yeniden gözden geçirilmiş ve bir takım değişiklikler yapıldıktan sonra ilk defa Klasik yayınları tarafından yayınlandı.

Bu çalışmanın temel noktasını, Abbasiler Döneminde, iki asırdan fazla bir zaman diliminde (295-530 / 908-1136) görev yapan vezirlerin siyasi ve idari faaliyetlerinin yanı sıra Halife, Emirü'l-Ümerâ ve Sultanla ilişkileri oluşturmaktadır. Halifenin ve onun vekili olarak vezirin siyasi ve idari açıdan otoritesindeki değişim dikkate alınarak, bu süre zarfında görev yapan vezirler dört bölüm halinde incelenmiş, beşinci ve son bölümde ise vezirlik kurumunun işleyişi üzerinde durulmuştur.

Abbasi Tarihi ile ilgili gerek ülkemizde gerekse İslam Dünyasında ve Batıda yapılan çalışmaların - özellikle de kurumların tarihi gelişimi ve işleyişiyle ilgili - azlığı göz önünde bulundurulduğunda önemli bir katkı sağlayacağını düşündüğümüz bu eser, giriş ve sonuç bölümlerinden başka, beş bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın ilk dört bölümünde öncelikle vezirlerin göreve başlamadan önceki hayatı ve resmi görevleriyle ilgili bilgiler verilmiş, daha sonra vezirlerin tayin ve azil sebepleri, halife, emirü'l-ümerâ ve sultanla ilişkileri, gerçekleştirmiş oldukları siyasi ve idari faaliyetleri üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur. Vezirliğe birkaç kez tayin edilen şahısların ikinci ve üçüncü görevleri, birinci görevlerinden hemen sonra değil, tarihsel sıraya riayet edilerek ayrı başlıklar halinde ele alınmıştır. Konuların bu şekilde kronolojik olarak işlenmesi, resmi daha net görmemizi ve daha sağlıklı bir değerlendirme yapmamızı kolaylaştırmaktadır.

Geniş bir şekilde ele alınan Giriş kısmında Yazar, Çalışmanın konusu ve yöntemi, Kaynaklar ve araştırmalar, İslam Tarihinde vezirlik müessesesinin ortaya

çıkışı ve mahiyeti ile Divanlar konusunda geniş bir bilgi vermektedir. Çalışmaya ana kaynaklık eden eserler ve mahiyetleri hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi verilerek bu dönemlerle ilgili çalışma yapanlara kaynakça konusunda yol haritası oluşturabilecek niteliktedir.

“Emir’l-Ümerâlık Öncesi Dönem Vezirlerinin (295-324/908936)” ele alındığı birinci bölüm, Muktedir ve Kahir-Billah (320-322/932-934) dönemleriyle, Râzî-Billâh’ın halifeliğinin ilk iki yılını (322-324/934-936) kapsamaktadır. Yazar bu bölümde, Muktedir dönemi vezirlerinden bir kısmının sonraki iki halife döneminde nüfuzlarını korumuş olsalar da önce Mûnis, ondan sonra da Muhammed b. Yâkût, Râik’in iki oğlu Muhammed ve İbrahim gibi asker sınıfına mensup kişilerin baskılarını arttırmaları nedeniyle vezirlerin idari açıdan görevlerini tam olarak yerine getirememelerine yol açtığını belirtmekte, bununla birlikte genel itibariyle bu dönemde görev alan vezirlerin haleflerine nazaran güç ve yetki bakımından daha etkili bir konumda olduklarının da altını çizmiştir.

Vezirliğe birkaç kez tayin edilen şahısların ikinci ve üçüncü görevleri, birinci görevlerinden hemen sonra değil, tarihsel sıraya riayet edilerek ayrı başlıklar halinde ele alındığını yukarıda zikretmiştik. Dolayısıyla bu bölümde yer alan vezirler ikinci veya üçüncü bölümde de yer alabilmektedir. Bu nedenle vezirler hakkında tek tek değerlendirme yapmaktansa sadece önemli gördüğümüz hususları zikretmeyi tercih ettik.

Yazar, Muktedir döneminde, yaşının da küçük olmasıyla, siyasi ve idari otoritede meydana gelen boşluğu fırsat bilen vezir, sahibü’ş-şurta ve hâcip gibi devletin üst kademesindeki kişilerin kendi aralarındaki mücadelelerin siyasi bir istikrarsızlığa yol açtığını belirtmektedir. Bununla birlikte bu dönemde, devlet adamları arasındaki çekişmelerin yanı sıra hanedan mensupları ve askeri birliklerin masraflarının karşılanması ve halifenin devletin hazinesini oldukça müsrif bir şekilde harcaması sonucunda ortaya çıkan bütçe açıklarının kapatılması durumunun vezirleri en fazla meşgul eden meseleler olduğu ifade edilmiştir. Dahası vezir adaylarının söz konusu masrafları karşılamak ve hazineye para temin etmek için

yapacakları müsaderelele ilgili halifeye bir rapor sunar hale gelmeleri de dikkat çekicidir. Yazar, bu durumun Muktedir döneminde sık sık vezir değişikliğine neden olduğu ve vezirliğe tayin edilmek isteyen muhtemel adaylar arasında mücadelelerin arttığına neden olduğunu belirtmektedir.

Bu dönem vezirlerinin içerisinde özellikle Ali b. İsâ'nın bütçe açıklarını azaltmak bir takım tasarruf tedbirleri uygulayarak mutedil vergilendirme yolunun tercih etmesi ve hazineye büyük bir külfet getiren Karmatî tehlikesini önce müzakereler yoluyla, daha sonra da devletin doğu bölgelerinin kendisine iltizam olarak verildiği Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın yerine, bölgedeki yerel unsurlarla işbirliği yaparak bertaraf etmeye çalışmasının dikkat çekici olduğunu ifade eden yazar, iki kez vezirlik yapan, bir kez de Hâmid b. Abbas'ın naibliğini üstlenen Ali b. İsâ'nın hazırlamış olduğu bütçe ile Müktefi-Billâh döneminden itibaren ilk defa hazinenin kâr etmesini sağladığını belirtmektedir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi sık sık vezir değiştiren Muktedir'in, Hâmid b. Abbas'ı azletmesinin ardından vezirin naibliğini yapan Ali b. İsâ'nın da görevine son verilmesi, hazinenin tekrar mali krizle karşı karşıya kalmasına neden olduğu görülmektedir.

Burada söz konusu naibliğe bir parantez açacak olursak; Ali b. İsâ'nın, birinci vezirliğinden azledilip tutuklandıktan 18 ay sonra (Hâmid b. Abbas'a naiblik etmek üzere) hapisten çıkarıldığı, ancak Hâmid b. Abbas'ın nâibliğine hemen atanmadığı, bir takım işlerde ona yardımcı olduğu ve yaklaşık yedi aylık bir sürenin sonunda Hâmid b. Abbas'ın yaşının da etkisiyle yetersiz olduğu anlaşılınca, Muktedir tarafından vezirin nâibliğine getirildiği görülmektedir. Yazar, bu vekâlet şeklinin Abbâsi tarihinde ilk kez uygulandığının altını çizmektedir. Buna göre Hâmid b. Abbas sadece resmi olarak vezir unvanını taşırken, vezirliğin neredeyse bütün yetkilerinin Ali b. İsâ'nın elinde toplandığı vurgulanmıştır (s. 113-114).

Emir'l-Ümerâlık öncesi dönemde, vezirin dışında önemli bir güç unsuru olarak dönemin sahibü'ş-şurtası Mûnis'in de zikredilmesinin gerekliliğini ifade eden yazar, Abdullah b. Mu'tez tarafından Muktedir'e karşı gerçekleştirilen darbenin bertaraf edilmesinde önemli bir rol üstlenen Mûnis'in, elde ettiği itibar sayesinde devlet

idaresindeki etkinliğini arttırdığını, hatta vezirlerin tayin ve azillerinde dahi söz sahibi olmaya başladığını belirtmektedir.

Baştan beri Mûnis'e muhalif bir tavır sergileyen ve onun bu etkinliğinden rahatsız olan dönemin bir başka önemli veziri olan İbnü'l-Furât'ın da Mûnis tarafından idam ettirilmesinin Muktedir'e karşı giriştiği iktidar mücadelesinde kendisine önemli bir avantaj sağladığı belirtilmektedir. Muktedir'i bertaraf ettikten sonra Kahir-Billâh'ı tahta geçiren Mûnis'in etkinliğinin devam ederek arttığını ifade eden yazar, ilk zamanlarda vezirlik ve hâciplik gibi makamlara yapılan atamalarda doğrudan onun ve arkadaşlarının tercihlerinin belirleyici olduğunu belirtmektedir. Ancak İbn Mukle ile birlikte halifeye karşı gerçekleştirdikleri komplonun başarısızlıkla sonuçlanması, Mûnis'in de öldürülmesini beraberinde getirdiği görülmektedir.

"Emir'l-Ümerâlık Dönemi Vezirlerinin (324-333/936-944)" ele alındığı İkinci Bölümde, Muhammed b. Râik'in Râzî-Billah tarafından resmen emirü'l-ümerâ tayin edilmesiyle başlayan (324/936) ve Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle (334/945) sona eren dönemde görev yapan vezirler incelenmiştir. Yazar, bu dönemde halifenin vezir tayin etme yetkisine emirü'l-ümerâların ortak olduğunu, siyasi ve askeri bakımdan nüfuzlu kimseler haline geldiklerine dikkat çekmektedir. Ayrıca bu süreçte birlikte merkezi hilâfetin otoritesinde idari ve mali açıdan menfi yönde büyük bir dönüşümün yaşandığı da belirtilmektedir.

Mali krizin yanı sıra, devletin vergiler yoluyla en çok gelir elde ettiği bölgelerden Fars ve Mısır'ın elden çıkması halife Râzî-Billâh'ı yeni arayışlara sevk etmiş ve göreve geldikten kısa bir süre sonra Basra ve Vâsıt valisi Muhammed b. Râik'i resmen emirü'l-ümerâlığa tayin ettiği görülmektedir. Emirü'l-ümerâlığın bir kurum olarak ortaya çıkmasıyla, Abbâsi idari sisteminde hiyerarşi bakımından halifeden sonra ikinci sırada gelen vezirlik müessesesinin yapısında önemli bir değişimin yaşandığını dikkat çeken yazar, bu dönemde halifenin vezir tayin etme yetkisini, tamamen olmasa bile, ele geçiren emirü'l-ümerâların, siyasi ve askeri olarak büyük bir nüfuza sahip olduklarını, hatta onların kâtiplerinin de vezirin

uhdesindeki görev ve yetkileri deruhte etmeye başladıklarını belirtmektedir. Yaklaşık on yıl süren bu dönemde, siyasi ve mali krizin de etkisiyle, vezirlik kurumuna tekrarlarla birlikte on üç defa atama yapıldığı görülmektedir.

Birinci ve ikinci bölümde en çok dikkatimizi çeken konulardan biri, söz konusu kriz ortamlarında muhtemel vezir adaylarının veya vezirlerin ikinci ve üçüncü vezirliklerinden önce mali konuda teminat vererek hazineyi iyileştireceklerine dair halifeyi ikna ederek vezirliğe gelmeleri ve başarısız olmaları nedeniyle azledilmelerine rağmen daha sonra tekrar vezirliğe atanmaları olmuştur. Bununla birlikte vezirliğe atanan kişilerin bir önceki vezirlerin mallarını müsadere ederek hazineye katkı sağlamaya çalışmaları, onları hapse attırmaları veya öldürmeleri olmuştur.

“Büveyhî Nüfuzu Dönemi Kâtip ve Vezirleri (333-451/944-1060)” konu edindiği Üçüncü bölümde, Büveyhîler’in Fars ve Huzistan kolunun kurucusu İmâddüdevle’nin kardeşi Muizzüdevle Ebü’l-Hüseyn Ali’nin (334-356/945-967) Bağdat’ı ele geçirmesiyle başlayan ve Abbasi tarihinde bir asırdan fazla uzun bir süre devam eden “Büveyhî nüfuzu dönemi” boyunca halifenin emrinde görev yapan kâtip ve vezirler üzerinde durulmuştur. Yazar, emirü’l-ümerâlık döneminde, güçsüz de olsa, bir vezir tayin etme yetkisine sahip olan Abbâsi halifelerinin, Büveyhî nüfuzuyla birlikte siyasi otoritelerini kaybetmenin yanında vezir tayin etme yetkisinden de mahrum bırakıldığını, bunun yerine halifelerin özel işleriyle ilgilenmesi için kâtiplerin görevlendirildiğini vurgulayarak özellikle Muizzüdevle’nin kâtibi Mühellebî’ye resmen “vezir” unvanını vermesiyle, bu unvanın artık Büveyhî emirlerinin kâtipleri tarafından kullanılmaya başlandığının altını çizmektedir.

Kâdir-Billâh’ın tahta geçmesiyle birlikte halifelerin kâtipleri, görev ve yetki bakımından seleflerine nazaran daha etkin bir konuma sahip oldukları görülmektedir. Yazar, bununla irtibatlı olarak bir kısım kaynakların, bu süreçte halifenin emrinde görev yapan bazı kâtipler için hem vezir hem de kâtip unvanını kullandıklarını belirterek, kaynakların bu dönemde henüz halifenin kâtibi ile veziri

arasında kesin bir ayırım yapmadıklarının göstergesi olabileceğini ifade etmektedir. Bununla birlikte yazar bu durumu, Abbâsî halifelerinin, devlet kademesindeki atamalarda, Büveyhî emirlerine karşı giderek güçlendiklerinin bir işareti olarak da kabul etmekte, ayrıca Kâim-Biemrillâh'ın, Büveyhîler'in Bağdat'taki hâkimiyetleri sona ermeden, kâtipliğini yapan İbnü'l-Müslime'ye resmen vezir unvanını vermesinin bu sürecin halifenin lehine doğru işlediğinin görüldüğünü ifade etmiştir.

Eserde, Kâim-Biemrillâh'ın Bağdat'ta henüz Selçuklu nüfuzu sona ermeden İbnü'l-Müslime'yi 437/1045 resmen vezir olarak görevlendirmesiyle Abbâsîler'de yaklaşık bir asırdan beri devre dışı bırakılmış olan vezirlik müessesesinin de tekrar işlerlik kazanmaya başladığı belirtilerek bu noktada, dönemin muasır kaynaklarından Hatîp el-Bağdâdî'nin, İbnü'l-Müslime'nin Kâim-Biemrillâh tarafından önce halifenin kâtipliğine, ardından da vezirliğine tayin edildiğini özellikle belirtmesinin ve İbnü'l-Cevzî ile Zehebî gibi diğer kaynakların da bu bilgiyi teyit etmesinin artık halifenin emrinde çalışan kâtibin yerini vezirin aldığına göstergesi olduğu ifade edilmiştir.

İbnü'l-Müslime'nin resmen vezir unvanını alması, Büveyhîler'in Bağdat'taki askeri valisi Arslan el-Besâsîrî ile İbnü'l-Müslime arasında var olan düşmanlığın daha da artmasına neden olduğu ve bundan sonraki süreçte vezir İbnü'l-Müslime, bir taraftan Arslan el-Besâsîrî ile mücadele etmeye devam ederken diğer taraftan Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi için gayret ettiği görülmektedir. Nihayet 447/1055 tarihinde Bağdat'a giren Tuğrul Bey, bir yıldan daha fazla kaldığı Bağdat'tan kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanı nedeniyle ayrılmak zorunda kalmıştır.

Eserde, Tuğrul Bey'in Bağdat'a ilk geldiği sırada Hille Emiri Dûbeys b. Mezyed'in yanına kaçan Arslan el-Besâsîrî'nin, Selçuklu Sultanı'nın Bağdat'tan ayrılışını fırsat bilerek tekrar başkente gelip başta İbnü'l-Müslime olmak üzere birçok kişiyi öldürdüğü ve bu nedenle Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalan Kâim-Biemrillâh'ın ise Musul Emiri Kureyş b. Bedrân'ın himayesinde Âne'deki Hadîse kalesi'nde ikamet görülmektedir. Yazar, daha sonra bu tehlikeyi bertaraf eden Tuğrul Bey'in gayretleri sonucunda 451/1060 tarihinde Kâim-Biemrillâh'ın Bağdat'a

dönmesiyle Abbâsîler’de Selçuklu nüfuzu döneminin başladığını ve bu sürecin Muktefî-Liemrillâh’ın (530-555/1136-1160) halifeliğine kadar devam ettiğini belirtmektedir.

“**Selçuklu Nüfuzu Dönemi Vezirleri (451-530/1060-1136)**” başlığıyla Dördüncü bölüm, Büveyhîler’in Bağdat’taki son askeri valisi Arslan el-Besâsîrî’nin (ö. 451/1060) öldürülmesinin ardından Kâim-Biemrillah’ın Hadîse’den tekrar Bağdat’a gelmesiyle (451/1060) başlayan ve Muktefî-Liemrillâh’ın halife olmasına kadar geçen süre zarfında görev yapan vezirler incelenmiştir. Yazar bu bölümde öncelikle, Abbâsî-Selçuklu münasebetleriyle ilgili yapılan çalışmalarda Abbâsîler’de Selçuklu nüfuzunun genellikle Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in Bağdat’a girdiği (447/1055) tarihte başlatıldığını, ancak vezirlik kurumunun tarihi gelişimi dikkate alındığında Selçuklu nüfuzunun bu tarihten birkaç yıl sonra Büveyhî nüfuzu döneminin son veziri İbnü’l-Müslime’nin ardından İbn Dârest’in bu makama atanmasıyla (451/1060) başladığını vurgulamaktadır. Yani, Selçuklu yönetiminin ilk defa İbn Dârest’in vezirliği ile birlikte Abbâsî bürokrasisine müdahale etmeye başladığının altını çizmektedir.

Abbâsîler’de Selçuklu nüfuzunun hâkim olması vezirlik kurumunun dördüncü döneminin başlangıcını teşkil etmektedir. Yazar, bu dönemdeki vezirlerin tayin ve azillerinde zaman zaman Selçuklu sultanı ve vezirinin etkisinin yoğun bir şekilde hissedildiğini ve bu durumun aynı zamanda Abbâsî idaresiyle Selçuklu yönetiminin iç içe girdiğini gösteren bir unsur olarak da değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Ayrıca, idari açıdan böyle bir yakınlaşmanın/geçişkenliğin yaşanmasında, iki hanedân arasında gerçekleşen evliliklerin yanı sıra, Abbâsî bürokrasisinde aralıklarla yarım asır boyunca etkinliğini devam ettiren dönemin güçlü vezir ailesi Benî Cehîr’in Selçuklu yönetimiyle uzun süren güçlü ilişkilere sahip olması ve Ebu Mansûr Muhammed ve Enûşirvân b. Hâlid gibi bazı kişilerin –farklı zamanlarda- hem halifenin hem de Selçuklu sultanının vezirliğine tayin edilmelerinin etkili olduğu ifade edilmiştir.

Daha sonra, Irak'taki Selçuklu Emirlerinin kendi aralarındaki mücadeleleri fırsat bilerek, siyasi ve askeri açıdan otoritesini güçlendiren Müsterşid-Billâh'la birlikte, Abbâsî idaresindeki Selçuklu nüfuzu giderek azalmış ve buna paralel olarak vezirlerin güç ve yetkileri de artmıştır. Yazar bu dönemde, her ikisi de ikişer defa görev yapan Ebu Ali Hüseyin b. Sadaka ve Ebü'l-Kâsım Ali b. Tırâd, gerek yerel emirlerin gerekse Selçuklu yönetiminin Abbâsî hilâfetine karşı faaliyetlerinin engellenmesinde önemli bir rol oynadıklarını, bundan dolayı Müsterşid-Billâh tarafından kendilerine büyük bir değer verildiğini belirtmiştir.

Bununla birlikte, Abbâsîler'i Selçuklu nüfuzundan kurtarmak için büyük bir çaba sarf eden Müsterşid-Billâh'ın bu konuda tam anlamıyla başarılı olamadığı, ondan sonra yerine geçen oğlu Râşid-Billâh, kısa süren hilafeti boyunca babasının Selçuklu yönetimine karşı izlediği politikayı devam ettirdiği ve nihayet Muktefi-Liemrillâh ile birlikte Abbâsîler'in, Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmelerinden itibaren ilk defa Irak'ta tek başlarına hâkimiyet kurdukları (547/1152) ifade edilmiştir.

“Vezirlik Müessesesinin İşleyişi”nin ele alındığı Beşinci ve son bölümde, vezirlerin tayini ve tayin merasimleri, görevleri, resmi kıyafetleri, lakapları, emrindeki görevliler, gelirleri, görev yerleri ve süreleri ile görevlerinin sona ermesi ve sonuçları üzerinde durulmuştur. Ayrıca nâibü'l-vezirlik konusu da ele alınmıştır.

Abbasiler Döneminde, iki asırdan fazla bir zaman diliminde (295-530 / 908-1136) görev yapan vezirlerin siyasi ve idari faaliyetlerinin yanı sıra Halife, Emirü'l-Ümerâ ve Sultanla ilişkilerinin -Halifenin ve onun vekili olarak vezirin siyasi ve idari açıdan otoritesindeki değişimin de dikkate alınarak - incelendiği eserde, Vezirlik müessesesinin bürokratik açıdan son kudretli dönemini Muktedir zamanında yaşadığı, emirü'l-ümerâlığın ihdas edilmesinden sonra güç ve itibar kaybına uğradığı, Büveyhî nüfuzu döneminde ise işlevini neredeyse tamamen kaybettiği görülmektedir. Selçuklular tarafından Büveyhîler'in Bağdat'taki varlıklarına son verilmeden kısa bir süre önce, Abbâsî halifeleri tekrar vezir tayin etme yetkisine sahip olmuş ve bu dönemde vezirlik müessesesi halifelerin Selçuklu yönetimine

karşı askeri ve siyasi otoritelerindeki değişime paralel olarak giderek güçlenmiş olsa da emirü'l-ümerâlık öncesi dönemdeki nüfuzlarına sahip olamamıştır.

Sonuç olarak, Abbasi Tarihi –özellikle geç dönemleri, kurumların tarihi gelişimi ve işleyişi - ile ilgili çalışmaların oldukça az olduğu ülkemizde vezirlik müessesesini merkeze alarak yapılan bu çalışmanın bu alandaki boşluğu doldurmada önemli bir katkı sağlayacağı kanaatindeyiz. Ayrıca geniş bibliyografyası ve çalışmaya ana kaynaklık eden eserler ve mahiyetleri hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi verilmesi bu dönemlerle ilgili çalışma yapanlara kaynakça konusunda yol haritası oluşturabilecek niteliktedir.

Edip AKYOL